

A mai magyar nyelv kötőszó nélküli mondatainak szerkezetéről

A magyar nyelvtanokban hagyományossá vált együtt tárgyalni a kötőszó nélküli összetett mondatokat a kötőszós mondatok egyes fajaival. Legalább is nincs tudomásom egyetlen olyan nyelvkönyvről vagy tanulmányról sem, amely részletesen foglalkozott volna a mai magyar nyelv kötőszó nélküli összetett mondataival, illetőleg e kérdés felvetését elméletileg megokolta volna.

Az utóbbi évek ismertebb magyar nyelvkönyveinek szerzői rendszeresen csak mellékesen említik meg a kötőszó nélküli mondatokat, esetleg azokkal a kötőszós mondatokkal kapcsolatban, amelyekre a kérdéses mondatok éppen emlékeztetnek.

BALASSA¹ pl. a *gy* veszteget itt-ott néhány szót a kötőszó nélküli mondatokra. Egy másik nyelvkönyvben² egyes kötőszós mondatfajoknál van megemlítve az, hogy kötőszó nélkül is előfordulnak. Egyik újabb iskolai nyelvkönyvben³ azt olvassuk, hogy a kapcsolatos, ellentétes, következtető, magyarázó mellérendelt mondatokban nincs mindig kötőszó. Más helyeken⁴ meg a szerzők azt a kifejezést használják, hogy a kötőszó az egyes mellékmondatokból (pl. a *hogy* kötőszó a tárgyi, helyhatározói stb. mellékmondatokból) el is maradhat. Ez aztán úgy tüntetheti fel a dolgot, mintha a kötőszó nélküli mondatok a mai nyelv szempontjából valamiféle kihagyásos mondatok lennének.

Történeti szempontból a kötőszó nélkül kapcsolódó mondatokat az összetett mondatok kezdetlegesebb fokának szokták tekinteni,⁵ de ez a fel fogás jelen esetben nem jön számításba, minthogy e tanulmány csak a mai nyelvvel kíván foglalkozni.

Elsősorban azt kell tisztázni, helyes-e a kötőszós és a kötőszó nélküli összetett mondatoknak együtt való tárgyalása. Ilyen megoldás esetleg helyénvaló olyan nyelvkönyvekben, ahol a mondatok rendszerezése általában a tagmondatok egymáshoz való tartalmi viszonya alapján történik. De ezzel szemben van olyan módszer is, amely nyelvtani kérdések megvilágításánál magából a nyelvtenből indul ki, s amely éppen ezért szerintünk sokkal következetesebb, sokkal „nyelvtanibb”, mint az előbb említett módszer. Az általunk ajánlott módszert alkalmazva az összetett mondatok rendszerezésénél tehát

¹ BALASSA J., A magyar nyelv könyve. Budapest 1943, 418.

² TEMESI M.—RÓNAI B.—VARGHA K., Anyanyelvünk. Budapest 1955, 279, 282, 283 stb.

³ BENKŐ L.—KÁLMÁN B., Magyar nyelvten az ált. gimnázium I—IV. oszt. számára. Nyolcadik, átdolgozott kiadás. 220, 221, 222, 223.

⁴ Uo. 206, 207.

⁵ KLEMM A., Magyar történeti mondattan. III. Budapest 1942, 403.

elsősorban a mondatok szerkezete jönne számításba, és ezek alapján az összetett mondatok legszembetűnőbb ismertetőjelüknél fogva elsősorban a kötőszós és a kötőszó nélküli mondatok csoportjaira oszlanának. Ilyen elsőfokú osztályozásból kiindulva máris elkerülnénk azt, hogy a kötőszó nélküli összetett mondatokat típusonként bizonyos hasonló típusú mondatok megfelelőinek tekintsük. Ez tudniillik szerintünk tévedés lenne, márcsak azért is, mert még tartalom szempontjából sem minden mondatban engedhető meg a kötőszó használata.

Milyen kötőszót lehetne például beleerőszakolni a következő mondatokba?: „ez csak kifogás, vallja be” (Kül. 80); — „Megy a juhász számaron, földig ér a lába” (Petófi); — „Az országúton két négyökrös szekér nyikorog, viszi a búzát Bántelekről a faluba” (Kis. 72); — „Ne nézz reám, süsd le szemed” (Petófi, Ez a világ . . .); — „Éjszaka volt, a bokor lassankint engedni fog a terhe alatt, az elveszés bizonyos” (Szeg. 112); — „A kukorica gyönyörű, néhol háromméteres száruk emelkednek az ég felé” (Kis. 7).

Továbbá vannak olyan kötőszó nélküli összetett mondatok, amelyeknek a tartalma kétféle értelmezést is lehetővé tesz, „csinálhatunk” belőlük mellrendelten vagy alárendelten szerkesztett mondatokat; az első esetben az utótagmondatot magyarázó (*hiszen, ugyanis* stb.) kötőszóval, a második esetben okot kifejező kötőszóval (*mert*) láthatjuk el; pl. „ő hozzá én nem beszélek, ő neki én mindent meg nem magyarázhatok” (Szeg. 3); — „Szappanra legkevesebb hét krajcár kell, kevesebbér nem adnak” (Hét); — „Koppantó Gergely felelt, őt döfte meg az öregbíró a könyökével” (Kül. 13).

Való igaz, hogy nagy számmal vannak olyan kötőszó nélküli összetett mondatok is, amelyekről könnyű megmondani, hogy milyen típusú kötőszós mondatokra emlékeztetnek: „Alacsony kis ház az én lakásom, a tied magas nagy palota” (Petófi); — „Azt lehet mondani, semmi királynői nem volt a ruházatában” (Lát. 65); — „Ez nagyon sós, amaz nagyon édes” (Szeg. 5). Ennek ellenére még az ilyen kötőszó nélküli összetett mondatokat sem tekintenénk egyszerűen kihagyásos kötőszós összetett mondatoknak: az első típusú mondatokban ugyanis hangulatosabb, színesebb a kifejezőmód, mint a második típusúakban. A kötőszó nélküli kapcsolat továbbá alkalmasabb egytípusú (egynemű) tagmondatok összefűzésére, mint a kötőszós kapcsolat; pl. „Ez nagyon sós, amaz nagyon édes”, „ezen kozma érzik, amazon az élesztőszag” (Szeg. 5); — „Zsir sistergett, zsemlyét reszelték, tojást törtek, gyönyörű zenebona diákfüleknek” (Kül. 11); — „Levágta magát egy karszékre, lábait egymásra veti, kezeit zsebeibe dugja, aztán megint felugrik, megint sétálni kezd” (Szeg. 10). Lám, mennyi hangulat, mennyi kifejezőképesség van az idézett mondatokban, kötőszók erőszakolt belevonása csak elszíntelenítené a mondatok tartalmát.

Az elmondottak alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a magyarban a kötőszó nélküli mondatok többé-kevésbé különböznek a kötőszós összetett mondatoktól, és külön nyelvtani kategóriát képeznek.

A kötőszó nélküli mondatok külön való tárgyalására már történtek kísérletek. Az orosz nyelvtanirodalomban például N. Sz. POSZPELOV próbálkozott meg e nyelvtani szemlélet megokolásával,⁶ s ugyanő írta az akadémiai

⁶ Cikkét l. a Вопросы синтаксиса современного русского языка с. gyűjtemény-kötetben. (Москва 1950).

oroszl nyelvltan megfelelő fejezetét is.⁷ Habár POSZPELOV alapelgondolása helyes, módsterével nem értünk egyet. Annak ellenére, hogy POSZPELOV látszólag szerkezetileg osztályozza a kötőszó nélküli mondatokat (tanulmányában: 1. egynemű elemekből állókra és 2. nem egynemű elemekből állókra, az akadémiái nyelvltanban: 1. egytípusú részekből állókra, 2. nem egytípusú részekből állókra és 3. bonyolult szerkezetűekre osztja fel őket), a rendszerezés tulajdonképpen a tagmondatok közötti tartalomviszony szempontjából történik, márpedig ilyen alapon esetleg nem is volt érdemes különvenni a kötőszó nélküli összetett mondatokat a kötőszavasaktól, hiszen felsorolási, egyidejűségi, időbeli egymásutánsági, ellentétes viszony, továbbá feltételes, megengedő, következményes és magyarázó viszony (l. az akadémiái nyelvltanban az egyes kötőszó nélküli mondattípusok felsorolását) a kötőszós összetett mondatokban éppúgy kimutatható, mint a kötőszó nélküliekben.

A magyar kötőszó nélküli összetett mondatokban a tagmondatok kapcsolására elsősorban fonétikai eszközök szolgálnak: az első tagmondat végén a hanglejtés jelzi a tagmondat be nem fejezett voltát és a következő mondatra való átmenetet. A hanglejtésen kívül a legtöbb mondattípusban más szerkezeti eszközök is jutnak szerephez.

A kötőszó nélküli összetett mondatoknak négy főtípusuk van: A) az egyes tagmondatok szerkezetileg összhangban vannak egymással; B) az utótagmondat szóanyaga vagy nyelvltani típusa utal az előtagmondatra; C) az előtagmondat nyelvltani típusa utal az utótagmondatra; D) a tagmondatok között csak fonétikai kapcsolat van.

A)

1. A tagmondatokban azonos szók vannak: „Most már minden kidomborodott, minden részlet beleillett az óriási csiny rovátkáiba” (Kül. 176); — „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok, még zöldel a nyárfa az ablak előtt” (Petőfi, Szept. végén); — „Én nem a k a r o k tanulni, én mindjárt tudni a k a r o k mindent” (Szeg. 5); — „Én nem szoltam Henriette kisasszonyhoz, én missz Kleerrihez beszélek” (Szeg. 3).

Azonos teljes értékű szók helyett szóelemek vagy formai szók (módosító szók, segédigék, modális igék, névutók) is ismétlődhetnek: „El hull a virág, el iramlík az élet” (Petőfi, Szept. vég.); — „C s a k t a l á n n e m j á r t e l a s z á j a m , c s a k t a l á n n e m m a g a z” (Kül. 173).

2. A tagmondatokban egyforma funkciójú ritkábban használt ige-, határozószó- vagy névszóalakok fordulnak elő (ilyenek a nem-alapalakok, tehát az igemódok közül a feltételes és felszólító mód, a fokalakok közül a közép- és felsőfok stb.): „E l m e n n é k é n h a z a , i t t h a g y n á m e z e k e t” (Petőfi, Föld. a holdv.); — „L e g y e n a s z í n e a r ó z s á b ó l , a z í z e v e t e k e d j é k a c u k o r r a l” (Kül. 75); — „M o s t k e v e s e b b a p é n z , d r á g á b b a p á l i n k a” (Kis. 7).

3. Az egyik tagmondatban olyan szók vannak, amelyeknek ellentétes értelmű vagy rokonértelmű megfelelői vannak a másik tagmondatban: „Még alig volt reggel, már megint este van” (Petőfi); — „Ott állott balról a deres, jobbról a kaloda” (Kül. 175); — „Piros arcod a tavasz virító rózsája, bágyadt szemem az ősznek lankadt

⁷ Грамматика русского языка. АН СССР. Т.2, часть 2. Москва 1954.

napsugára" (Petőfi, Te a tav. szer.); — „Ezen kozma érzik, a mazon az élesztőszag" (Szeg. 5); — „Egyik kezében pallos, a másikban font" (Lát. 64); — „Rövid az élet, hosszú a sír" (Kül. 144); — „az öreg közbeordított valakit, János túlkialtott a kacagva" (Szeg. 20).

4. A tagmondatok szerkezete egyforma lehet: „Befordultam a konyhára, rágyújtottam a pipára" (Petőfi); — „Zsemlyét reszeltek, tojást törtek" (Kül. 11); — „Az arca hervadt, a szeme szomorú" (Lát. 65); — „Az éjszaka közeledik, a világ lecsendesedik" (Petőfi, Falu végén kurta kocsma).

5. A tagmondatok szerkezetileg különbözhetnek, de ha azonos a funkciójuk, a belőlük alkotott összetett mondatok a felsoroló hanglejtés segítségével ritmikusan tagolt részekre oszlanak: „A delnő vetette a kártyát, a fiatal leányka öltögette a tűjére a gyöngyöket, a missz olvasott" (Szeg.); — „A vidám hancurára többen összegyűltek az udvarra, a szomszédok átkukkantottak a kerítéseken, a csintalan fehérnép, az Ágnes meg a Panni kiszaladtak az edénymosogatástól" (Kül. 9).

B)

1. A második tagmondatban megismétlődik egy vagy két szó, amely már előfordult az első tagmondatban is, de a második tagmondat ezáltal nem válik hasonlóvá az első tagmondathoz, mint ahogy ezt az A) 1. típusú mondatoknál láttuk, hanem mintegy megmagyarázza, megindokolja, következményében tovább fejleszti az előtagmondatot: „Rátette a vízre, a víz sebbel-lobbal, andalító csörgéssel-csobogással vitte-vitte a Bernáth kert felé" (Kül. 103); — „Estére majd talán főz egy kis b a blevest csipetkével, a b a b az udvaron termett" (Kis. 16); — „A legszebb csikóra ny er get tesznek, a ny er e g b e beült a legdelibb családtag" (Kül. 17).

2. A második tagmondatban levő névmás (többnyire mutatónévmás) vagy névmási eredetű határozószó rámutat, utal a megelőző mondat tartalmára: „Ezek a virágok igen nagyok, i l y e t csak az oláh parasztok ingeire stikkelnek" (Szeg. 9); — „A Bernáthék disznaja gyerekkorában kiharapott egy darabot a felső ajkából, e z rútitotta el" (Kül. 171); — „Őn cudar játékot úzótt velem évek óta, e z t számon kérem" (Kül. 112); — „Egy feszület is volt ott, e r r e szokta megeskettetni a feleket" (Kül. 149); — „Először szégyenelted volna magadat, a k k o r e z a második szégyen nem érne" (Kül. 147); — „Kálmán egyet nyelt utána, a z a l a t t elkészült azzal, amit felelnie szükséges" (Szeg. 17).

3. A második tagmondatban valamely szó nyelvtani alakja utal a megelőző mondatra vagy ennek egy részére.

a) Rámutathat az előtagmondatra az utótagmondat igei állítmányának tárgyias alakja (ha úgy vesszük, hogy a tárgyias alak a hiányzó *ezt, az* névmástól függ, úgy ezek a névmások utalának az előző tagmondatra): „Ez csak kifogás, v a l l j a be" (Kül. 80); — „Hát ez a rendes nóta, valamennyien i s m e r i k már" (Kis. 70); — „Szörnyű kemény keze van, é r e z t e Zsiga" (Kül. 177).

Néha nincs meg az a szó az előző mondatban, amelyre az utótagmondat tárgyias igealakja rámutatna: „Az öreg Bernáth méltányolta a tehetségét, o d a a d t a Újhelyen asztalosinasnak" (Kül. 171).

b) Az utótagmondat igei állítmányának személyragja helyettesítheti e tagmondat alanyát, amely viszont az előtagmondat egy tagjára utal: „K i s

G á b o r n é öreg asszony, a hetvenen túl jár” (Kis. 15); „Nagyon szépek a szemei, úgy égnék, mint a parázs” (Szeg. 93); — „Vizsgálgatta a többiek arcát, vajjon félnek-e nagyon?” (Szeg. 3); — „Szép csillag a honszeretet, gyönyörűségesen ragyog” (Petőfi, A hazáról).

Az előtagmondatból hiányozhatik is az a szó, amelyre a következő tagmondat alanya utalna: „Megállt az apja háta mögött, fölágaskodott egy kicsit” (Kül. 115).

c) Az utótagmondat valamelyik névmási vagy névszói tagjának személyragos alakja utal az előtagmondatban levő mondatrészre: „János észrevette, szíve repesett örömeiben” (Kül. 104); — „Kis Ferenc abbahagyta az evést, az utolsó falat majdnem kifordult a száján” (Kis. 72); — „A főszolgabíró látta a temetésen a jegyzőt, most utána nézett” (For. 146). — „Némely lakatlan része már besüppedt, összeropodott, baglyok, denevérek tanyáztak benne” (Kül. 174).

Az előtagmondatból hiányozhat is az a szó, amelyre az utótagmondat személye rámutatna: „Tesz néhány lépést, már könnyek szivárognak a szeméből” (Kis. 73); — „Mind a két kezét feléje nyújtotta, János gróf szomorúan nézett rá” (Kül. 113); — „Éhezünk, segítsetek rajtunk” (Kül. 110).

C)

1. Az előtagmondatban mutatószó van, amely a következő tagmondatra utal: „Egész úton hazafelé azon gondolkodám, miként fogom szólítani rég nem látott anyám” (Petőfi, Füstbe ment terv); — „Az t lehet mondani, semmi királynői nem volt a ruházatában” (Lát. 65); — „Ez az ember vadmacskabórt vett tőlem, de azt mondja, nem vadmacska” (Lát. 70); — „De én azért azt fogom rá mondani, jól van” (Szeg. 51).

2. Az előtagmondatban az igei állítmány tárgyias személyragja (esetleg valamilyen névszó személyragja) rámutat a következő tagmondatra: „Néz d meg, ki kopog az ajtón” (Kül. 147); — „Várt a lázasan kóválygó fejfel, mi fog most következni” (Kül. 123); — „Hát talál d ki, mért van itt most nálam Buttler gróf?” (Kül. 115); — „Tudom, sokat kell fáradoznotok” (Petőfi, István öcsémhez); — „Henriette vette észre paripáján, ... meny nyire osztja az úrnője félelmét” (Szeg. 111); — „Azóta se tudott nyom ára jönni semmiféle emberi elme, mi volt annak a gépnek a titka” (Kül. 171).

A C. típusú mondatoknak jelentős része függő beszédet és különösen függő kérdéseket tartalmaz.

D)

Azok a tagmondatok, amelyeket csak a be-nem-fejezettség hanglegjtése kapcsol össze, rendszeren időbeli egymásutánt vagy ok- = következményes viszonyt fejeznek ki: „Korán reggel az első néhány kapavágás könnyed, ... az éles metszésre ropognak a gyom gyökerei” (Kis. 76); — „A kukorica gyönyörű, néhol csaknem háromméteres száruk emelkednek az ég felé” (Kis. 7); — „Éjszaka volt, a bokor lassankint engedni fog terhe alatt, az elveszés bizonyos” (Szeg. 112); — „Hegyi utakra nem ilyen lovakat szokás használni, valami kis mokány paripa tréfának vette volna az egészet” (Szeg. 111).

Amint látjuk az idézett példákból, vannak olyan mondatok is, amelyekben egyszerre két jellegzetesség is megtalálható. Másrészt azt is észrevehettük, hogy a legtöbb említett sajátosság előfordul kötőszós összetett mondatokban is. Igen ám, de a kötőszós összetett mondatokban ezek a szerkezeti jellegzetességek csak mellékes szerepet játszanak, a főszerep a kötőszóknak jut; ezért nem véletlen az, hogy a mondattanírók az összetett mondatok tárgyalásánál főleg a kötőszók felhasználásáról írnak (esetleg az igemódok és igeidők használatáról, a szó- és mondatrendről stb.), de az általunk felsorolt szerkezeti kapcsolómódokat alig veszik észre, vagy éppen csak véletlenül említik meg. Még kevésbé jöhet számításba az, hogy a felsorolt sajátosságok egy része rámutathat önálló (nem tagmondatok) kapcsolatára is. Hiszen a legtöbb kötőszó is állhat önálló mondatok elején, mégsem jutna senkinek sem az eszébe, hogy a kötőszókat önálló mondatok járulékaiknak tekintse (hacsak nem kapcsolnak egynemű mondatrészeket).

*

A tanulmányban használt rövidítések a következő művekből vett idézeteket jelölik: (Lát.): Gárdonyi G., A láthatatlan ember. 1912; — (Kis.): Nagy L., Kiskúnhalom (évszám nélkül); — (Hét.): Móricz Zs., Hét krajcár; — (For.): Móricz Zs., Forró mezők (1929); — (Szeg.): Jókai Mór, Szegény gazdagok. 1953; — (Kül.): Mikszáth K., Különös házasság. 1953.

Moszkva.

K. MAJTYINSZKAJA